

METAKOGNITIV STRATEGIYALARNING KASBIY PEDAGOGIK FAOLIYATDAGI FUNKSIYALARI

Aslonova Nargiza Mustafoevna.

Buxoro davlat universiteti iqtisodiyot va turizm fakulteti tyutori

Annotatsiya. Maqolada metakognitiv strategiyalarning kasbiy-pedagogik faoliyatdagi funksional imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Nazariy manbalarni qiyosiy-tahliliy o'rganish asosida mazkur strategiyalarning diagnostik, maqsadli-rejalashtiruvchi, monitoring, regulativ-korreksion, refleksiv-baholovchi, adaptiv, prognostik va kasbiy-rivojlantiruvchi funksiyalari aniqlashtirildi. Ushbu funksiyalarni pedagogik vaziyatni tahlil qilish, darsni loyihalash, qaror qabul qilish, teskari aloqadan foydalanish va uzluksiz kasbiy rivojlanish jarayonlari bilan integratsiyalash mexanizmi asoslandi.

Kalit so'zlar: metakognitsiya, metakognitiv strategiya, kasbiy-pedagogik faoliyat, refleksiya, monitoring, o'zini o'zi boshqarish, pedagogik qaror, kasbiy rivojlanish.

Аннотация. В статье теоретически анализируются функциональные возможности метакогнитивных стратегий в профессионально-педагогической деятельности. На основе сравнительно-аналитического изучения научных источников уточнены диагностическая, целеполагающе-планирующая, мониторинговая, регулятивно-коррекционная, рефлексивно-оценочная, адаптивная, прогностическая и профессионально-развивающая функции.

Ключевые слова: метакогниция, метакогнитивная стратегия, профессионально-педагогическая деятельность, рефлексия, мониторинг, саморегуляция, педагогическое решение, профессиональное развитие.

Abstract. The article theoretically examines the functions of metacognitive strategies in professional pedagogical activity. A comparative analytical review clarifies eight interrelated functions: diagnostic, goal-setting and planning, monitoring, regulatory and corrective, reflective and evaluative, adaptive, predictive, and professional-developmental. The paper explains how these functions can be integrated into the analysis of pedagogical situations, lesson design, decision-making, feedback use, and continuous professional learning.

Keywords: metacognition, metacognitive strategy, professional pedagogical activity, reflection, monitoring, self-regulation, pedagogical decision, professional development.

Zamonaviy pedagogik faoliyat o'qituvchidan faqat fan mazmuni va metodik usullarni bilishni emas, balki o'z kasbiy fikrlashini boshqarishni ham talab qiladi. Pedagog dars jarayonida maqsadlarni aniqlaydi, o'quvchilarning ehtiyojlarini baholaydi, strategiya tanlaydi, jarayonni kuzatadi, kutilmagan vaziyatlarga moslashadi va natijalarni tahlil qiladi. Ushbu harakatlarning sifati o'qituvchining o'z bilimlari, fikrlash usullari va qarorlarining asoslarini qay darajada anglashiga bog'liq. Shu sababli metakognitsiya kasbiy kompetentlikning ichki boshqaruv mexanizmi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

J. Flavell metakognitsiyani shaxsning o'z bilish jarayonlari haqidagi bilimi hamda ularni kuzatish va tartibga solish faoliyati bilan bog'lagan [1]. A. Brown metakognitiv faoliyatning rejalashtirish, monitoring va nazorat komponentlarini ajratgan [2]. Keyingi tadqiqotlarda metakognitsiya o'zini o'zi boshqarib o'rganish tizimining markaziy tarkibiy qismi sifatida talqin qilinib, maqsad qo'yish, strategiya tanlash, bajarishni nazorat qilish va refleksiya bilan uzviy bog'langan [3; 4]. Biroq pedagoglarni kasbiy tayyorlash amaliyotida ushbu strategiyalar ko'pincha refleksiya yoki o'zini baholash bilan cheklanadi. Ularning kasbiy-pedagogik faoliyatdagi ko'p

funksiyali tabiati va funksiyalararo siklik bog‘liqligi yetarlicha tizimlashtirilmagan.

Metakognitsiya tushunchasi dastlab kognitiv jarayonlarni anglash va nazorat qilish fenomenini ifodalagan bo‘lsa, zamonaviy tadqiqotlarda u bilim, tajriba, monitoring va tartibga solishning yaxlit tizimi sifatida qaraladi. G. Schraw va D. Moshman metakognitiv bilimni deklarativ, protseduraviy va shartli bilimlarga, metakognitiv boshqaruvni esa rejalashtirish, monitoring va baholashga ajratadi [3]. Mazkur yondashuv pedagogning “nimani bilaman”, “qanday bajaraman” va “qaysi vaziyatda qaysi strategiya samarali” degan savollarga javob topishini ta’minlaydi.

O‘zini o‘zi boshqarib o‘rganish nazariyasida B. Zimmerman faoliyatni oldindan fikrlash, bajarish hamda o‘z-o‘zini refleksiya qilish bosqichlaridan iborat sikl sifatida asoslaydi [4]. P. Pintrich ushbu jarayonda kognitsiya, motivatsiya, xulq-atvor va kontekstni nazorat qilishning o‘zaro ta’sirini ko‘rsatadi [5]. Shunday qilib, metakognitiv strategiya faqat fikrlash ustidan kuzatuv emas, balki maqsad, motiv, strategiya, resurs va natijani bir-biriga bog‘laydigan boshqaruv vositasidir.

Pedagogik faoliyat doirasida metakognitsiya o‘qituvchining amaliy harakatdan oldin uni loyihalashi, jarayon davomida vaziyatni tahlil qilishi va undan keyin tajribani qayta ko‘rib chiqishiga xizmat qiladi. D. Schön ta’riflagan “faoliyat jarayonidagi refleksiya” va “faoliyatdan keyingi refleksiya” pedagogning noaniq vaziyatlarda bilimni qayta tashkil etishini tushuntiradi [6]. Amaliyotga asoslangan o‘qituvchi ta’limiga oid tadqiqotlar metakognitiv ko‘nikmalar bo‘lajak pedagogga harakatni oldindan ko‘rish, bajarish paytida tekshirish va natijani dalillarga tayangan holda qayta baholash imkonini berishini qayd etadi [7].

Bo‘lajak o‘qituvchilarga qaratilgan o‘zini o‘zi boshqarib o‘rganish intervensiyalarining tizimli sharhi metakognitsiya va o‘zini baholashga yo‘naltirilgan, bevosita hamda bilvosita o‘qitish uyg‘unlashgan dasturlar kasbiy-pedagogik ko‘nikmalarni rivojlantirishini ko‘rsatadi [8]. Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilari bilan olib borilgan kasbiy rivojlanish tadqiqotida strategiyalarni ochiq tushuntirish, modellash va ularning qachon hamda nima uchun qo‘llanishini ko‘rsatish muhimligi ta’kidlangan [9]. Bu natijalar metakognitiv strategiyalarning funksiyalarini alohida usullar yig‘indisi emas, kasbiy faoliyat siklining tarkibiy mexanizmlari sifatida o‘rganish zaruratini belgilaydi.

S.M.Usmonova metakognitiv strategiyalar pedagogning kasbiy faoliyat jarayonida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlarni anglash va boshqarish vositasi sifatida talqin etilgan. Uning fikricha, o‘qituvchining o‘z fikrlash jarayonini tahlil qilishi, muammoning sabablarini aniqlashi, muqobil yechimlarni rejalashtirishi va qabul qilingan qarorni qayta baholashi kasbiy qiyinchiliklarga moslashishiga yordam beradi. Ushbu yondashuv metakognitiv strategiyalarning regulativ, adaptiv va kasbiy faoliyatni barqarorlashtiruvchi funksiyalarini yoritadi [10].

Pedagogning kasbiy vaziyatni anglashi, natijani baholash va keyingi faoliyatni qayta rejalashtirishi - metakognitiv harakatlar hisoblanadi. Funksiyani ajratish uchun uch mezon qo‘llandi: birinchidan, uning kasbiy vazifani hal etishdagi o‘ziga xos roli; ikkinchidan, kuzatiladigan metakognitiv harakat bilan ifodalanishi; uchinchidan, faoliyatning boshqa bosqichlari bilan qayta aloqa hosil qilishi. Ushbu mezonlar asosida sakkizta funksiya tavsiflandi.

Metakognitiv strategiyalarning kasbiy-pedagogik faoliyatdagi funksional tizimi o‘zaro bog‘langan sakkizta asosiy funksiyadan tashkil topadi. Mazkur funksiyalar pedagogning o‘z bilim va imkoniyatlarini aniqlashi, kasbiy maqsadlarni belgilashi, faoliyat jarayonini nazorat qilishi, zarur o‘zgartirishlarni amalga oshirishi hamda erishilgan natijalarni baholashiga xizmat qiladi.

Dastlab, diagnostik funksiya pedagogning o‘z bilimlari, kasbiy tajribasi, mavjud qiyinchiliklari va pedagogik vaziyat talablarini aniqlashini ta’minlaydi. Ushbu jarayonda pedagog “Bu vaziyat haqida nimani bilaman va yana nimalarni aniqlashim kerak?” degan metakognitiv savolga javob

izlaydi. Mazkur funktsiyani amalga oshirishda o'z-o'ziga savol berish, bilimlar xaritasini tuzish va dastlabki o'zini o'zi baholash kabi vositalardan foydalaniladi. Bu funktsiya metakognitiv bilimning shaxs, topshiriq va strategiyaga oid tarkibiy qismlarini faollashtiradi [1; 3]. Diagnostika faqat kamchiliklarni qayd etish emas; u kelgusi qaror uchun daliliy boshlang'ich nuqtani belgilaydi.

Maqsadli-rejalashtiruvchi funktsiya pedagogik faoliyatning aniq natijalarini belgilash, ularga erishish strategiyalarini tanlash hamda zarur resurslarni rejalashtirishga yo'naltiriladi. Bunda pedagog "Qaysi natijaga qanday yo'l bilan erishaman?" degan savol asosida o'z faoliyatini loyihalashtiradi. Maqsadlar daraxti, faoliyat rejasi va strategiya tanlash jadvali ushbu funktsiyaning asosiy amaliy vositalari hisoblanadi. Maqsadli-rejalashtiruvchi funktsiya pedagogik maqsad, kutiladigan o'quv natijasi, baholash dalili, vaqt va strategiyalarni muvofiqlashtiradi. Metakognitiv rejalashtirishda pedagog "qanday metoddan foydalanaman?" degan savol bilan cheklanmay, "nima uchun aynan shu strategiya, qaysi sharoitda va qanday mezon asosida?" degan savollarga javob beradi. Shu tariqa reja formal hujjatdan asoslangan kasbiy qarorga aylanadi. Rejalashtirishning sifati diagnostik ma'lumotlarga tayanishi va monitoring ko'rsatkichlarini oldindan belgilashi bilan namoyon bo'ladi.

Monitoring funktsiyasi kasbiy faoliyatning real jarayoni bilan rejalashtirilgan maqsad o'rtasidagi muvofiqlikni kuzatadi. Dars paytida pedagog o'quvchilarning javoblari, savollari, xatolari, faolligi va topshiriq bajarish usullarini kuzatib, o'z tushuntirishi va tanlagan metodining samaradorligi haqida xulosa chiqaradi. Bunda monitoring umumiy taassurotga emas, oldindan belgilangan mezon va kuzatiladigan dalillarga tayanishi kerak. Monitoring funktsiyasi pedagogik jarayonning borishi, tanlangan rejaning samaradorligi va o'quvchilarning mavzuni tushunish holatini muntazam kuzatishga xizmat qiladi. Pedagog "Reja ishlayaptimi?" va "O'quvchilar nimani tushunmayapti?" kabi savollar orqali faoliyatning joriy holatini nazorat qiladi. Bu jarayonda kuzatuv varag'i, nazorat savollari va ovoz chiqarib fikrlash usulidan foydalanish mumkin.

Monitoring natijasida rejalashtirilgan va amalda kuzatilayotgan holat o'rtasida tafovut aniqlansa, regulativ-korreksion funktsiya ishga tushadi. Regulativ-korreksion funktsiya monitoringda aniqlangan tafovutni bartaraf etish uchun pedagogik harakatni o'zgartirishni ta'minlaydi. Masalan, o'quvchilarning katta qismi topshiriq shartini noto'g'ri tushungan bo'lsa, pedagog qo'shimcha misol, model, juftlikdagi muhokama yoki differensial ko'rsatmadan foydalanishi mumkin. Muhim jihat shundaki, o'zgarish tasodifiy emas, aniqlangan sababga mos bo'lishi lozim. Regulatsiya strategiyani almashtirish, sur'atni o'zgartirish, maqsadni aniqlashtirish yoki qo'shimcha resurs jalb etishni qamrab oladi. Ushbu funktsiya pedagogik harakatlarni vaziyatga muvofiq o'zgartirish va kamchiliklarni bartaraf etishni nazarda tutadi. Pedagog "Nimani va nima sababdan o'zgartirishim kerak?" degan savolga javob topib, faoliyatni qayta rejalashtiradi, muqobil strategiyani tanlaydi yoki tezkor teskari aloqadan foydalanadi.

Refleksiv-baholovchi funktsiya faoliyat yakunida natija, jarayon va qarorlarning asoslanganligini tekshiradi. Refleksiya "dars yaxshi o'tdi" kabi umumiy mulohaza bilan emas, kutilgan natija, o'quvchi faoliyati dalillari va qo'llangan strategiyaning ta'sirini qiyoslash bilan amalga oshiriladi. Pedagogik amaliyotda video tahlil, refleksiv kundalik, rubrika, tengdosh fikri va mentor teskari aloqasi bu funktsiyani qo'llab-quvvatlaydi. Teskari aloqa turli manbalardan kelganda pedagog o'z bahosini tashqi dalillar bilan kalibrlash imkoniga ega bo'ladi [11]. Refleksiv-baholovchi funktsiya pedagogik faoliyat jarayoni, uning natijalari va qabul qilingan qarorlarning asoslanganligini dalillar orqali baholash imkonini beradi. Pedagog "Qaysi qaror samarali bo'ldi va buni qanday dalillar tasdiqlaydi?" degan savol asosida o'z tajribasini qayta tahlil qiladi. Refleksiv kundalik, baholash rubrikasi, videotahlil va o'zaro baholash ushbu funktsiyani amalga oshirishning samarali vositalaridir.

Adaptiv funksiya pedagogning standart metodni vaziyatga mexanik tatbiq etishidan ko'ra, uni o'quvchilarning yosh, tayyorgarlik, motivatsiya va individual ehtiyojlariga moslashtirishini anglatadi. Metakognitiv jihatdan adaptatsiya shartli bilimga, ya'ni strategiyaning qachon, nima uchun va kim uchun samarali bo'lishini tushunishga tayanadi. Bu funksiya inklyuziv ta'lim, differensial yondashuv va o'zgaruvchan sinf vaziyatlarida alohida ahamiyatga ega. Moslashtirish jarayoni reja, monitoring va korreksiya o'rtasida tezkor qayta aloqa yaratadi. Adaptiv funksiya tanlangan pedagogik usul va strategiyalarni o'quvchilarning individual xususiyatlari, o'quv materiali mazmuni hamda mavjud pedagogik sharoitga moslashtirishni ta'minlaydi. Pedagog "Bu strategiya ayni guruh va mavjud sharoitga mos keladimi?" degan savol orqali tanlangan usulning maqsadga muvofiqligini tekshiradi. Differensial topshiriqlar, pedagogik keyslar va moslashtirish matritsasi adaptiv faoliyatning muhim vositalari sanaladi.

Prognostik funksiya pedagogik qarorning ehtimoliy natijalari, muqobil ssenariylari va cheklovlarini oldindan tahlil qilishga qaratiladi. Pedagog topshiriq murakkabligi, vaqt taqsimoti, guruhlararo hamkorlik yoki baholash usulining mumkin bo'lgan oqibatlarini ko'zdan kechiradi. Bu funksiya noaniqlik sharoitida tavakkalni kamaytirib, muqobil reja tayyorlashga yordam beradi. Prognostik strategiyalar ayniqsa yangi metod, raqamli vosita yoki loyiha asosidagi faoliyatni joriy etishda muhimdir. Prognostik funksiya pedagogik qarorlarning ehtimoliy natijalari, mumkin bo'lgan qiyinchiliklari va xavflarini oldindan ko'ra bilishga qaratiladi. Bunda pedagog "Tanlangan qaror qanday natijalar va qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin?" degan savol asosida muqobil ssenariylarni ishlab chiqadi. Faraz yaratish, ssenariy tuzish va faoliyatni oldindan tahlil qilish prognostik funkسيyani amalga oshirishga yordam beradi.

Kasbiy-rivojlantiruvchi funksiya alohida dars tajribasini umumlashtirilgan kasbiy bilim va keyingi maqsadga aylantiradi. Pedagog muvaffaqiyat yoki qiyinchilik sababini tushuntirib, qanday bilim yoki ko'nikmani rivojlantirish zarurligini belgilaydi. Shu asosda portfolio, individual rivojlanish rejasini, hamkasblar bilan dars tahlili va kichik amaliy tadqiqotlardan foydalaniladi. Metakognitiv faoliyat pedagogni tayyor metodlarni takrorlovchi ijrochidan o'z amaliyotini tadqiq qiladigan va asosli takomillashtiradigan mutaxassisga aylantiradi [7]. Nihoyat, kasbiy-rivojlantiruvchi funksiya pedagogik tajriba va teskari aloqa natijalarini yangi kasbiy bilim hamda rivojlanish maqsadlariga aylantiradi. Pedagog "Bu tajribadan keyingi faoliyatim uchun nimani o'rgandim?" degan savol orqali o'z kasbiy o'sish yo'nalishlarini belgilaydi. Portfolio yuritish, individual rivojlanish rejasini tuzish va Lesson Study texnologiyasidan foydalanish pedagogning uzluksiz kasbiy takomillashuvini ta'minlaydi. Demak, metakognitiv strategiyalarning mazkur funksiyalari bir-biridan ajralgan holda emas, balki yagona siklik tizim sifatida amal qiladi. Diagnostika natijalari rejalashtirishga asos bo'ladi, reja monitoring orqali nazorat qilinadi, aniqlangan kamchiliklar korreksiya qilinadi, faoliyat natijalari refleksiv baholanadi va olingan tajriba pedagogning keyingi kasbiy rivojlanishiga yo'naltiriladi.

Aniqlangan funksiyalar chiziqli ketma-ketlik emas, balki qayta aloqa asosidagi siklni hosil qiladi: diagnostika rejalashtirishga asos yaratadi; reja monitoring mezonlarini belgilaydi; monitoring korreksiyani ishga tushiradi; refleksiv baholash natijalarni dalillar bilan tekshiradi; adaptiv va prognostik faoliyat esa keyingi vaziyatlar uchun strategiyalarni boyitadi. Yakunda hosil bo'lgan tajriba kasbiy rivojlanish maqsadlarini yangilab, yangi diagnostika bosqichiga o'tadi. Metakognitiv strategiyalar pedagogning o'z kasbiy fikrlashi va harakatlarini anglash, rejalashtirish, kuzatish, tartibga solish va baholashini ta'minlaydi. Ularning kasbiy-pedagogik faoliyatdagi mohiyati alohida refleksiv usullar bilan emas, diagnostikadan kasbiy rivojlanishgacha bo'lgan o'zaro bog'liq funksiyalar tizimi orqali to'liq namoyon bo'ladi.

Birinchi, diagnostik va maqsadli-rejalashtiruvchi funksiyalar pedagogik qarorning

boshlang'ich asosini yaratadi. Ikkinchidan, monitoring hamda regulativ-korreksion funksiyalar reja va real vaziyat o'rtasidagi tafovutni aniqlash va bartaraf etishga xizmat qiladi. Uchinchidan, reflektiv-baholovchi funksiya tajribani dalillar asosida qayta anglashni ta'minlaydi. To'rtinchidan, adaptiv va prognostik funksiyalar strategiyalarni vaziyatga moslashtirish hamda ularning oqibatlarini oldindan ko'rish imkonini beradi. Beshinchidan, kasbiy-rivojlantiruvchi funksiya har bir tajribani keyingi o'sish uchun bilim va maqsadga aylantiradi. Shu bois bo'lajak o'qituvchilar tayyorgarligida metakognitiv strategiyalarni maxsus mavzu sifatida o'rgatish bilan cheklanmasdan, ularni dars loyihalash, mikrodars, pedagogik keys, amaliyot, portfolio va reflektiv baholash jarayonlariga tizimli integratsiya qilish zarur. Kelgusida ushbu funksional model asosida diagnostik mezonlar ishlab chiqish va uning bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligiga ta'sirini tajriba-sinov orqali tekshirish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // *American Psychologist*. - 1979. - Vol. 34, No. 10. - P. 906-911.
2. Brown A.L. Metacognition, executive control, self-regulation, and other more mysterious mechanisms // *Metacognition, Motivation, and Understanding* / F.E. Weinert, R.H. Kluwe (eds.). - Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1987. - P. 65-116.
3. Schraw G., Moshman D. Metacognitive theories // *Educational Psychology Review*. - 1995. - Vol. 7. - P. 351-371.
4. Zimmerman B.J. Becoming a self-regulated learner: An overview // *Theory Into Practice*. - 2002. - Vol. 41, No. 2. - P. 64-70.
5. Pintrich P.R. The role of goal orientation in self-regulated learning // *Handbook of Self-Regulation* / M. Boekaerts, P.R. Pintrich, M. Zeidner (eds.). - San Diego: Academic Press, 2000. - P. 451-502. DOI: 10.1016/B978-012109890-2/50043-3.
6. Schön D.A. *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. - New York: Basic Books, 1983. - 374 p.
7. Vázquez C., Cisternas I., Pino M. Lifelong learning and metacognition in the assessment of pre-service teachers in practice-based teacher education // *Frontiers in Education*. - 2022. - Vol. 7. - Article 879238
8. Fernández Ortube A., Panadero E., Dignath C. Self-regulated learning interventions for pre-service teachers: A systematic review // *Educational Psychology Review*. - 2024. - Vol. 36. - Article 113.
9. Dignath C., Veenman M.V.J. Promoting explicit instruction of strategies for self-regulated learning: Evaluating a teacher professional development program in primary education // *Metacognition and Learning*. - 2024.
10. Usmonova S.M. Metakognitiv strategiyalar yordamida o'qituvchilarning kasbiy stressini kamaytirish // *Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarning o'rni va rivojlanish omillari*. - 2025. - 17-to'plam, 1-son. - B. 376-383.
11. Okumu M., Lammert C., Gokmen C., Mule F. Mapping the feedback landscape: A systematic review of research on feedback sources, methods, and technologies in preservice teacher education // *Frontiers in Education*. - 2025. - Vol. 10. - Article 1657737. DOI: 10.3389/educ.2025.1657737.